

קושטא דמילתא

ירחון ישיבתי לתורת רבני ספרד

גליון ט' חודש אדר

אתן שנת

"כי גדול מְרִדְכִי בְּבֵית הַמֶּלֶךְ" לפ"ק

פה

ישיבת הר עציון יב"ץ

תוכן העניינים

ברכת הרב את ריבנו - הרב ישי יסלזון • פיוט
לפורים לרבי יהודה הלוי • יחסי הקב"ה עם משה
וישראל לאור סיפור קבורת משה - נועם הוכהאוזר
• מדברי רבותינו בנושא פורים • שימוש במנגינות
אומות העולם בתפילה במשנת הרב ישראל משה
הזן - בעז זריבי • ביאור לפיוט אלי צור ישועתי
לרבי דוד פאררו - דוד אורן

”אדרבא - כמו הם, ויותר מהם”

שימוש במנגינות אומות העולם בתפילה - עיין בשיטת

הרב משה ישראל חזן

בעז זריבי



בסימן הראשון בספרו 'שו"ת כרך של רומי', משיב הרב ישראל משה חזן לשאלה מפתיעה ואזוטרית: האם מותר לשים בבית הכנסת שעון "המקשקש השעות", המעורר בקולו בכל שעה, בכדי להזכיר לבני הקהילה היהודית ברומא, שהרב חזן היה הרב הראשי שלה, את זמני התפילות. שאלה זו עלתה אנב עיסוקו של הרב חזן בתיקון והיוזק ההקפדה על ההלכה בקהילתו:

שראייתי לאנשי קהילתנו ה' עליהם יחיו מתפללים בשבתות וימים טובים תפילה שלא בעונתה, על זה נזדרזתי בכל כחי לסדר להם שעות דרבנן...

ומעיד אני עלי שמים וארץ שבהיותי בעיר גדולה של חכמים ושל סופרים סמירנא יע"א, ראיתי מגדולי החכמים המפורסמים שהיו משוררים גדולים על משקל המוסיקא, ובראשם הרב המופלא אברהם הכהן אריאש"י זלה"ה... היו הולכים בכנסיית הנוצרים מאחרי הפרגוד בימי חגם להתלמד מהם אותו הקול המוכנע המשבר הלב. והיו מסדרים מאותם הקולות קדישים וקדושות דבר פלא.

ומעשה רב כזה הוא סיוע גדול על כל האמור ומפורש לעיל ודי בזה. (שו"ת

כרך של רומי, סימן א')

א מאמר זה מוקדש לעילוי נשמתה של דודתי אסתר זריבי שהלכה לעולמה בטרם עת, והוא רואה אור בימי השלושים לפטירתה. אסתר בחרה לעסוק בחינוך לאהבת תורה ויראת שמים על פני אפשרויות רבות אחרות שהיו בפניה, והקדישה את חייה לכך. היא הייתה מחנכת אהובה, מורה מסורה למחשבת ישראל למאות תלמידות ותלמידת חכמים אמיתית בתחומים אלה. את מורשתה זו העניקה בראש ובראשונה למשפחתה - ילדיה, בעלה, הוריה, אחיה ואחיותיה. יהי רצון שנוכח לאחוז במורשתה זו לאורך ימים ושנים.

ב **הרב רחמים אריה אברהם הכהן אריאש** היה דיין, דרשן, ש"ץ ופייטן באזמיר במאה ה"ה-י"ט, חבר בבית דינו של הרב היר"ח בעל 'חקרי לב'. חיבר שיטה על מסכת בכורות (ראשית בכורי), חיבור על הלכות שמחות למהר"ם וכן חיבור על הלכות טומאת כהנים שלא הגיעו לידינו, ואת ספר הדרושים 'שפתי רננות' (אזמיר ה'תרכ"ג). נלב"ע בכ"ג באלול ה'תקצ"ט (1839).



שנמצאת ברקע לתפיסתו, את מלוא הטענות ההלכתיות עליהן הוא מתבסס, ומעל הכל אשתדל להציג את עיקרי דבריו במלואם, ולהימנע מהצגה וחלקית שלהם.

בכירור שיטתו של הרב 'כרך של רומי', עולה עמדה מהודשת באשר ליחס בין היהדות לדתות אחרות, עמדה שנראתה כמקוממת ואולי אף אנכרוניסטית בתקופות מסוימות בהיסטוריה של עם ישראל, אך נדמה שבדורנו, בארץ ישראל ובמדינת ישראל, ניתן לקרוא אותה מנקודת מבט חדשה ובכך לתת לה עדנה מחודשת.

מעיון בדברי המחבר, הרב חזן, עולה דמות של תלמיד חכם רב פעלים, מחבר פורה ומנהיג קהילות, שמציג תפיסת עולם רלוונטית מאין כמוה לסוגיות רבות המעסיקות את העולם הדתי בכלל ואת הצינונות הדתית בפרט עד ימינו, מתוך עולמות התורה והרוח של חכמי ספרד. במאמר זה אבקש גם להעלות את זכרו ואת תורתו, ולהציע אותה לעיונם של הקוראים.^ג

ע"פ השולחן ערוך שמשם תורה יוצאה לכל הגולה.

השאלה המפתיעה הזו, מעוררת דיון מעמיק בסוגיית 'חוקות הגויים', בדגש על סוגיה נוספת – השימוש במננינות של שירי אומות העולם לקטעים מהתפילה, שבה יעסוק מאמר זה. עיון בסוגיה זו, שלכאורה אינה סוגיה מרכזית, מעלה תפיסות עקרוניות בנוגע ליחס בין ישראל לאומות, פתיחות לתרבויות אחרות, מקומם של האסתטיקה והיופי בתפילה ובבית הכנסת, ועוד. יש מקום רב להאריך בסוגייה זו ובתפיסות העולות ממנה גם בתשובות רבות נוספות, ועוד חזן למועד. בתשובה הארוכה הזו, מתגלה חלק מדמותו הייחודית והנשכחת של הרב חזן, כוחו הגדול בהלכה, עמדות מפתיעות ומחודשות שלו, ועומק תפיסת העולם והתפיסה ההלכתית שלו באשר לסוגיות היסודיות שפורטו להלן.

דבריו של הרב חזן בתשובה זו, הולידו עליו גם קמרוג בכתביהם של כמה מגדולי ישראל. במאמר זה, אבקש להציג את עומקה של השיטה

ג את תולדות חייו של הרב חזן, הביא באופן מקיף ומרתק הרב יוסף פאור הלוי בספרו 'הרב ישראל משה חזן – האיש ומשנתו'. וכך כתב בהקדמתו: "דרכם של הרבנים הספרדים, יצירותיהם בכל חלקי מחשבת ישראל והשקפותיהם על היהדות בכלל ועל בעיות הזמן החדש בפרט, אינם ידועים. משהו – נוגה ואיום – חל בכל אשר נוגע למסורת התרבותית, הדתית והחינוכית של היהודים הספרדים בימינו. דברים שבעבר הקרוב היו ידועים לכל צורבא דרבנן, אינם ידועים היום אפילו לאלה אשר בשם גדולי הדור יכוננו. אנו, שגדלנו על פי המסורת החינוכית העתיקה שנתקיימה דור אחרי דור



הרב ישראל משה חזן – תולדותיו

הרב ישראל משה חזן (1808–1862), נולד באזמיר בשנת תקס"ח לאביו רבי אליעזר, והוא נכדו של הראשון לציון הרב רפאל יוסף חזן (ה"חקרי לב"), שעל ברכיו גדל. הרב חזן בלט כתלמיד חכם כשרוני מצעירותו, ובגיל עשרים וארבע נתמנה לחבר בבית הדין הגדול בירושלים.

שנה או שנתיים לאחר מכן יצא לשליחות כשד"ר, וחי מחוץ לארץ ישראל כמעט עשרים שנה. בשנותיו בחוץ לארץ, עבר בקהילות צפון אפריקה, אנגליה, הולנד, ועוד, וכיהן כרבן של קהילות גדולות וחשובות: רומא, קורפו ואלכסנדריה. יציאתו של הרב חזן את ארץ ישראל, נבעה ככל הנראה ממחלוקות שהיו לו עם חלק מרבני הארץ וממתנגדים שונים שקמו לו. כבר בגיל צעיר זה, התחילה להתברר מקוריותו והדשנותו של הרב

חזן, שיטתו ההלכתית, וקרבתו לתרבות ולחוכמת אומות העולם.

הרב חזן התפרסם גם כדרשן וכמקובל, וחיבר מספר ספרים, ביניהם שו"ת כרך של רומי, קנאת ציון (ספר פולמוס הריף נגד התנועה הרפורמית), נחלה לישראל, קדושת יום טוב, איי הי"ם (הוצאה לאור של תשובות הנאונים והגהותיו עליהם) ועוד.

רקע לסוגיית חוקות הגויים

הסוגייה ההלכתית היסודית עליה נשען הדיון בסימן א' בשו"ת כרך של רומי היא סוגיית חוקות הגויים. מדובר על סוגיה הלכתית מורכבת שהפוסקים נחלקים בה בנושאים רבים, ובהתאם, האופן בו איסור זה בא לידי ביטוי בסוגיה הנקודתית של השימוש במנגינות תפילותיהם, לא מאפשר עיון מלא בעיקרי הדיון. לכן, אסתפק לעניינינו בהצגת שני אדני יסוד עליהם מציב הרב כרך של רומי [להלן: **הבשר**] את דיונו ההלכתי ביחס לחוקות הגויים

בבתי המדרש הספרדים, רואים את המצב החדש בדיכאון לב ובכליון עיניים. הגשרים עם העבר נהרסו, הציונים שעמדו באם הדרך נעקרו, השבילים טושטשו וכוסו עפר. מה יעשה הנער שרוצה לגלות את העבר שלו? לאן יפנה? מי יורה לו הדרך?"

ד **הרב אליעזר חזן** היה רב, פרשן ודיין באזמיר ובירושלים במאות ה"ח וה"ט, ממקובלי ישיבת המקובלים בית אל. מחבר הספרים 'עמודי הארזים', שו"ת 'משפטי השם', 'מעשה אדם' ועוד. נלב"ע בשנת ה'תקפ"ג (1823).

ה **הרב יוסף רפאל חזן** (היר"ח) נולד במאה ה"ח באזמיר וכיהן שם כרב העיר. בהמשך עלה לארץ ישראל, כיהן כרבה של חברון ולאחר מכן כראשון לציון בירושלים. ספריו המפורסמים הם: שו"ת חקרי לב וספר מערכי לב (דרושים). נלב"ע בכ"ג בחשוון ה'תקפ"א (1820).



לעשות דברים חסרי טעם, אך ורק כדי להידמות לאומות.

ב. "ולא תקים לך מצבה אשר שגא ה' א-להיך"

סוגיה מרכזית ומהותית בנושא ההידמות למנהגי אומות העולם, היא סוגיית הקמת המצבה. על יעקב אבינו, מסופר בשני מקרים בספר בראשית, הן בדרכו חרנה ללבן והן בבית אל לאחר מעשה דינה, שהוא מגיע למקום מסוים ומקים מצבה. לעומת זאת, בתחילת פרשת משפטים, נאסרה הקמת מצבה, עליה נאמר "אשר שגא ה' א-להיך".

רש"י על אתר מחדש רעיון מפתיע – אמנם המצבות שבנה יעקב היו רצויות, אלא ש-"כי חק היתה לכנענים ואע"פ שהיתה אהובה לו בימי האבות עבשיו שנאה מאחר שעשאוהו אלו חק לעבודת אלילים". שימת רש"י, מציגה עמדה מהותית ביחס לאיסורי חוקות הגויים – אפילו דבר שנהגו בו ישראל לצורך עבודת ה', במקרים מסוימים יכול להיפסל מכיוון שהגויים עשאוהו לעניין עבודת אלילים.

במסגרת הדיון בסוגיית מצבה, מביא הכש"ר את דבריו של הב"ח,¹ שנשאל "על מה שמזמרים ומנגנים

– שימת מהר"י קולון, וההשוואה לאיסור הקמת מצבה היסודי בסוגייה זו.

א. תשובת מהר"י קולון

הכש"ר מתבסס על תשובה ידועה של מהר"י קולון [להלן: מהר"יקן], לפיה מעשים נאסרים משום חוקות הגויים לא בכל מקרה שמדובר על דבר שגויים נוהגים בו, אלא רק באחד משני מקרים נקודתיים:

1. "הדבר אשר אין טעמו נגלה" – מעשים שמעם עשיתם לא ברור, ולעיתים אף תמוה.
2. "הדבר אשר שייך בו נדנוד פריצת גדר הצניעות וענווה" – מעשים בעלי מטען שלילי בפני עצמם.

הכש"ר מחדד בדבריו מקרה נוסף בו שייך לחשוש משום חוקות הגויים – "דווקא כשעושה להידמות אליהם וללא תועלת ידועה", ובמקום אחר באותו עניין: "שנראה כמודה לדתן". ברני, שמדובר בשיטה עקבית ביחס למהות איסור חוקות הגויים – לא מדובר על איסור לעשות כל דבר שהגויים עושים, או צורך עקרוני לשמור על שונות מלאה מהם, אלא על איסור "להיגרר" אחרי מנהגי הגויים למעשים רעים או בעייתיים בפני עצמם, וכן איסור

1 דברים ט"ז, כ"ב.

2 בראשית כ"ח, י"ח ו-בראשית ל"ה, י"ד.

ח תשובות הב"ח סי' קכ"ז.



במנגינות שמייוחדות לע"ז, זאת מתוך השוואה לסוגיית מצבה, שנאסרה מכיוון שעשאוה עכו"ם חוק לע"ז. כדי למען שאין במנגינות השש לחוקות הגויים, הכש"ר נדרש להוכיח שלא נכון להשוות אותן לסוגיית מצבה, והוא עושה כן בשני ערוצים מרכזיים:

1. הגדרתה של המוסיקה ביחס לתפיסת המהרי"ק: בהמשך לסברת מהרי"ק שפורטה מעלה, דין "חוקות הגויים" חל רק על מעשים שהטעם שלהם לא ברור, או על מעשים בעלי משמעות שלילית בפני עצמם. כך ניתן להוכיח על דין מצבה, שאמנם אבותינו בחרו לעבוד בה את ה', אך אין בה טעם ברור בפני עצמה. "ויכול לעבוד את ה' גם באופן אחר כמו ע"ג הבמה או ע"ג המזבח וכיוצא כיון דליכא טעם עצמי במצבה יותר משאר האופנים... שייך בה אשר שנא ה'". בניגוד למצבה, עליה אומר הכש"ר שניתן לעבוד את ה' באופן אחר ממנה, אין כן במוסיקה, כפי שיפורט להלן בסעיף 2.

גם ביחס למקרה השני שמציע המהרי"ק, מבחיר הכש"ר כי איסור חוקות הגויים חל רק במקומות בהם יש במנהג בעיה עצמאית מהותית, כגון חוסר צניעות או היעדר ענווה, ומביא לדוגמה את ההליכה לתיאטרון ואת הקולוסיאום בעירו

בבתי כנסיות במוסיקא שמנגנים בבתי תפלתם, ופסק לאסור דווקא בניגונים שהם מיוחדים לגויים, מאחר שהם "חק לעבודה זרה", בדומה לאמור בסוגיית המצבה. עיון זה בדברי הב"ח מהווה נקודת מעבר בתשובתו של הכש"ר, מעיסוק בדין השעון לעיסוק בדין השימוש במנגינות של אומות העולם, בה נעסוק להלן.

השימוש במנגינות עכו"ם בשיטת הכרך של רומי

סוגיית השימוש במנגינות עכו"ם לצורך התפילה, הינה בראש ובראשונה סוגייה בעלת משמעות חברתית עמוקה. קהילות רבות בעם ישראל, הושפעו מהמנגינות שהיו מקובלות בקהילות בהן חיו, ונהגו בחלק מהמקרים לשלבן במנגינות התפילה. קיים דיון הלכתי על ההשפעה הזו ברבדיה השונים (לדוגמה, מנגינות של שירי ענבים, או סתם מנגינות של אומות העולם), שיש מקום רב להרחיב בהן במסגרת אחרת. להלן אבקש להתמקד דווקא בשיטתו של הכש"ר, ובפרט ביחס לסוגיה החמורה ביותר מבחינה הלכתית בהקשר זה – השימוש במנגינות הלקוחות מתפילותיהם של הגויים לתפילות.

א. מהות המנגינות והמוסיקה

כזכור, הב"ח אוסר שימוש בתפילה



עבודת ה'! לא ניתן להשוות בין המוסיקה לבין המצבה, כי המוסיקה "הוא גוף העבודה.. ונשלמה פרים שפתינו, והיא התפילה בהכנעה ובקול נעים גילה ורעדה יותן לה הוד והדר בבית א-להינו. ואם הקול הזה אשר מנגנים בבית התפילה של אומות העולם הוא קול ההכנעה הנכנס ללב לפי משקל המוסיקה ולפי מה שהורגל בו, הא לאו הכי לא יכון לב השומעים ולא יתישב דעתם בתפלתם? היאמן כי יסופר כי בשביל שוטים שקלקלו וקבעום בבית תפלתם נאסר אנו **בדבר שטבענו מחייב** כי הוא אחד מה' חושים שהגוף נהנה מהם" ועוד: "בדבר טבעי ונצרך לכל אומה האי בדיניה והאי באמונתו לא שייך לאוסרו דאי לאו לא שבקת חיי".

המצבה אם כן, מביאה לידי ביטוי תהליך מסוים של עובד עבודה זרה, ולכן היא מוגדרת כחוק ואסורה. לעומת זאת המוסיקה היא

רומא. וכך בלשוננו: "יש לאסור משום חוקות הגויים הדבר אשר שייך בו נדנדוד פריצת גדר הענוה והצניעות וכו' שדברים הללו הם דברי שחץ וגאווה ולא באלה חלק יעקב אלא דרכם של ישראל להיות ענוים ושפלים וצנועים ולא לפנות אל רהבים... כי מעלת ישראל היא להיות נטפל כל ימיו בענייני דעה ובינה והשכל ולא בענינים חומריים".

2. מעלת המוסיקה – "המוסיקא שהוא

גוף העבודה": "חוקות הגויים", לא יכול לכלול מעשה שהוא עצמו גוף העבודה כלפי הקב"ה (אולי, מעשה שיש בו משמעות חיובית בפני עצמו, ואינו רק סמל או אמצעי). לדוגמה הקרבת קורבנות, שוודאי נהגים בה גם עכו"ם, היא גוף העבודה, ואין חשש שיש בה משום חוקות הגויים – "דאם כן יאבד העולם מפני השוטים?".

כאן מחדש הכש"ר חידוש מופלא, שהמוסיקה או המנגינה אינם אמצעי, אלא היא בעצמה מעשה

ט "כמו שהיה הקולוסיא"ו... ועד היום הוא חי וקיים ונראה מגוף עגול בניינו ורובי חלונותיו... כדי שיכנסו בו רבים לראות השחוק וקלות ראש".

י "תינת במצבה דאין בה טעם עצמי והוא חוק בעלמא אה"ן שייך שפיר לשנא אותה. אבל בשאר הקרבנות ושאר עבודות שיש בהם טעם ידוע ונגלה איך אפשר בעולם שיהיו אסורים מפני שוטים שקלקלו".

יא סוגיה חשובה בהקשר זה השזורה בשיטתו של הכש"ר במספר מקומות, היא התייחסותו לשיעט המוסיקה כדבר "טבעי" ולא מלאכותי או אנושי, אשר נראה כי יש להציע שהיא בין היתר זו שלא מאפשרת לבני האדם להחיל עליה מטען כזה או אחר במעשיהם ובכוונותיהם, ובין היתר "לטמא" אותה כאשר משתמשים בה לעבודה זרה.



בזיון אצל בני האדם... ויש בגדים שאם ילבשם האדם במקום אחד הם תפארת ואם ילבשם במקום אחר הם גנאי, **הכל לפי מנהג המקומות וכפי האדם.. ולפיכך דברים שאנחנו חושבים אותם גנאי ובזיון לא נעשה אותם לפני הקב"ה ולא במקומות המקודשים...** שאין הכבוד והביזיון אלא כפי מחשבת האדם.

מתוך החלוקה התיאורטית בין סוגי הכבוד והגורמים הפנימיים והחיצוניים שמשפיעים על גישתו של האדם לשאלה מה בזוי ומה מכובד, מחדש הכש"ר חידוש הלכתי משמעותי מאוד לשיטתו, שמשפיע במיוחד בנידון דידן. **"שהדין משתנה כפי מנהג המקומות, במה שחושבים אותו גנאי או בזיון"**. מתוך הצורך שהוא מציע להתחשב להלכה גם בכבוד המדומה, מעניק הכש"ר משמעות גדולה מאוד להלכה לשאלה מה מכובד ומה נבזה בעיני בני אדם, בתקופה ובמקום בו האדם חי, ובאופן שעשוי ועתיד להשתנות בהמשך. אם אדם חי בחברה בה הליכה לבית הכנסת ללא נעליים נחשבת לדבר בזוי ולא מכובד, הדבר אסור וכן להיפק. מתבקש היה לומר, שסוגיית

גוף העבודה בתפילה, ומושויית בהשוואה מפליאה להקרבת קרבנות (אליה כד"כ מושויית התפילה עצמה – "ונשלמה פרים שפתינו").

ב. **"שהדין משתנה כפי מנהג המקומות" – כבוד הנפש וכבוד מדומה**

עיקרון נוסף בשיטתו של הכש"ר עולה מתוך עיונו בתשובת הרשב"ש (סי' רפה), שנתבקש לאסור כניסה של אדם לבית הכנסת עם נעליים מכיוון שבארצות האסלאם זה היה נחשב דבר בזוי. על בסיס תשובה זו מנסח הכש"ר חלוקה מהותית מאוד, בין "כבוד הנפש ובזיון הנפש" ל"כבוד מדומה ובזיון מדומה". מדובר בחלוקה עקרונית בין ערכים או עקרונות קבועים ואוניברסליים, לכאלה שבתקופות מסוימות ובמקומות מסוימים נחשבים למכובדים או לבזויים, ולא כן בתקופות אחרות ובמקומות אחרים. הכש"ר טוען שיש לאמץ גם את הכבוד והבזיון המדומים, ולהתחשב בהם בעולם פסיקת ההלכה:

אע"פ שבעצם נפש האדם... אין כבוד בלבוש בגדי רקמה, או לבזו בלבשו בגדים צואים, אבל הוא כבוד או

יב **רבי שלמה בן שמעון דוראן** היה בנו של הרשב"ץ, רב ופוסק באלג'יר, לאחר פטירתו של אביו התמנה לרבה של אלג'יר. חיבר תשובות שכונסו לשו"ת הרשב"ש ואת הספר מלחמת מצווה. נלב"ע בשנת ה'רכ"ח.



ביישובו של עולם תפסו באיזה דברים המורגשים והמוחשים בכבוד הנפש העצמית או המדומית ואלו הדברים ליופי שלמותן והידורן סדרום או עשאוּם וקבעום ויחדום לבית תפלתם לכבוד ולתפארת וכיוצא בזה... לא מבעיא עם הישראלים קרבו המכובדים בבה"כ... כדמות האוה"ע ממש".

ג. "לא כן הגוים האלה" יחסו של הרב חזן לדתות אחרות

מתוך דברים אלו, נוכל לעבור אם כן, לעיון בסוגיה המורכבת והטעונה ביותר בתשובה הזו – יחסו של הכש"ר לאומות העולם. ככלל, בהלכה, התקבלה דעת הרמב"ם לפיה היחס לנצרות חמור בהרבה מהיחס לאסלאם, הן בפן הדתי-תיאולוגי גרידא והן בפן ההיסטורי, הנוגע ליחסים בין הדתות לאורך השנים. מדובר כמובן בנושא רחב מני ים שאין כאן המקום להאריך בו, אך בכל אופן יש כאן נקודת מוצא משמעותית לדבריו המפתיעים של הכש"ר, שהופך לכאורה את היחס בין הדתות.

ביחס למוסלמים, הכש"ר טוען על בסיס דברי הרדב"ז שהשיפוט שלהם את היהדות לאורך ההיסטוריה לוקה בחסר,

המנגינות היא דוגמה מובהקת לנושאים שבנפש "המדומה", לא כל מנגינה ערבה על שומעיה בתרבויות ובתקופות שונות, וישנם הבדלים משמעותיים בין עמים ותקופות בהקשר זה. אף על פי כן, הכש"ר משייך את נושא המוסיקה בכלל לתחום שב"כבוד הנפש" שאיננו משתנה אלא על-זמני: "מה שהוא כבוד ובזיון האמיתי הוא כבוד הנפש ובזיון הנפש רוצה לומר דבר שהנפש נהנית באותו כבוד או מצטערת באותו בזיון, והוא בעצם, ר"ל שנוגע לה באחד מחמשת הושיה כמו ראית בניינים מפוארים וגדולים... ושמיעת קולות עריבות... והכבוד הזה האמור הוא כבוד השווה לכל נפש אדם ומכל חלק וחלק שבכדור הארץ ואין בזה חילוק ארצות שכולם טבע אחד להם".

בסיכום דבריו בעניין זה, מתייחס הכש"ר למוסיקה פעם נוספת כחלק מסוגיה רחבה יותר של "שימוש" במנהגים של אומות העולם שאין בהם משום חוקת הגוים לצרכי דתנו, ומביע תפיסה לפיה הדבר מתאפשר במקומות בהם המנהג מכבד הן את הנפש העצמית והן את הנפש המדומה: "אם אוה"ע מפני שהם בני אדם המרגישים

יג בהמשך לזה כותב הכש"ר את אחת הטענות שעוררו עליו את הקצף הגדול ביותר, והיא ביקורתו החריפה כלפי חלק מהחזנים המסורתיים: "ובפרט בבתי כנסיות אם הש"ץ קולם מגונה בצעקות ויללות בלי סידור וישוב והנהגה, פעם יצעוק כיענים במדבר פעם ישפיל קולו בחשאי כנגב הנמצא במחותרת... כל אלה מצטערת הנפש צער גדול ונקראים בזיון הנפש".



הכש"ר בשני אפיקים, היסטורי ותיאולוגי: בפן ההיסטורי, מתמיה כיצד לאחר דורות ארוכים של יחסים קשים של שלטונות נוצרים כלפי עמנו, פרעות ומסעות צלב, הוא טוען לטובתם, בהמשך דבריו שם, טענות של יחס חיובי שלהם כלפי עצם דתנו, ש-"מעולם לא יתלוצצו על תורתנו", "וכמה חכמים גדולים מהם כתבו חיבורים בשבח עבודתנו", ועוד. בהמשך דבריו, נדמה כי עולה קושי תיאולוגי קשה בהרבה, שעיקרו השימוש בביטוי "שתי נטיות היונקים מגומא אחת" כביטוי המתאר את היחס בין היהדות לנצרות, שהוגדרה כעבודה זרה וכשיתוף.

נראה להציע כי שיטתו זו נובעת מאחת משתי תפיסות אפשריות, או מחיבור בין שתיהן:

1. **עדות למצב היסטורי ייחודי בתקופתו** – קיימות מספר עדויות ליחס קרוב בין הכש"ר לחכמי הדת הנוצרית בעירו, בעיקר בתקופתו כרב של רומא. מקרה מובהק ומפעים למצב זה, הינו העובדה שבין ההסכמות לספרו 'נחלה לישראל', קיימת הסמכה של "חכם מובהק מכהני הנוצרים על פסק נחלה לישראל" בין ההסכמות של הרבנים (שם עמ' פ"ו).

נראה לומר שאכן בתקופת חייו של הכש"ר ובעולם שראה סביבו, היה

ותוקף אותם בהריפות דווקא עקב חוסר הבנתם בעיקרי ושרשי דתנו, המוביל ליחס שלילי מצידם: "הרדב"ז לא דיבר כי אם על אומת הישמעאלים אשר לא ידעו ולא יבינו בעיקר שורשי הדתות וגם לא ידעו ערכינו שבאנו תחת ממשלתם עבדים לקוחים למות, ובזמן מלכותנו וגדולתנו הם היו באותו זמן **ערבים במדבר משולים לחיות יער ממש**".

לעומת זאת, ביחס לנוצרים, מביא הכש"ר עמדה מפתיעה, ומגלה יחס מקל ופתוח אליהם, הן באופן כללי הן בדגש על סוגייתנו העוסקת במנגינות. גישתו זו של הכש"ר חריגה בכלל מסורת ישראל, והובילה למתקפות חריפות מאוד כנגדו (שיוצנו להלן). מבלי להכריע ולהכניס ראשי בין הרים, אבקש להציג פה את הרציונל והעקרונות העומדים בבסיס שיטתו זו, וכן את השפעתה המשמעותית על סוגיית המנגינות.

אומת הנוצרים, שמלבד שהם חכמים גדולים וחוקרים תמיד אחר האמת... עוד זאת שבאמת יודעים ערך תורתנו הקדושה, וחכמת חכמי התלמוד **ואנו והם משולים לשתי נטיות יונקות מגומא אחת**, ומעולם לא יתלוצצו על תורתנו ומנהג תפילתנו מצד עצם התפילה והעבודה **חלילה לחכמים גדולים כחכמי הנוצרים**.

ואמת ונכון הדבר, שקשיא לן בדברי



משכנותיך ישראל, ועל זה יקרא בית תפלה לכל העמים, וכן: "...דאדרבא, מחוייבים אנחנו להדמות אליהם ולפאר ולרומם כנסיותינו כמוהם בכל מני דברים המורגשים בכבוד הנפש... ולא יחרפנו אויבינו לאמר כי אין אנחנו מרגישים בכבוד הנפש היקרה ונמשלים כבהמות יער".

ת. תיקון העולם ע"י קיום הדתות השונות: "השכל גזור כן, להשתדל שיקוימו הדתות, כל אומה מה שקבלה מאבותיה, כי הוא תקון גדול וחזק לקבוץ המדינה. למען לא ירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד, והאיש הישר בעיניו יעשה".

ג. דבקות אדם באמונת אבותיו: "בזה ודאי יד כל אדם שוה ישראלים ואוה"ע וכל אחד קובע בית תפלתו ועובד עבודת וקבלת אבותיו בכל האמצעים הנז"ל וכיוצא בהן. כי כל חדא בדידה ר"ל כל אומה ואומה מישובו של עולם ומטבע המדינה

מקום להציג תפיסות כאלה ליחס עם הנוצרים, והכש"ר בחר להנכיח אותם בכתביו ולא לנכור בעבר העגום של היחסים בין הדתות.¹⁷

2. תפיסה מהותית ביחס לשיתוף

פעולה בין דתי – במספר רב של קטעים בתשובה, מציג הרב חזן לא רק קולא בדין 'חוקות הגויים' אלא תפיסה עקרונית של היחס בין עבודת הא-לוקים של עם ישראל לעבודתם של האומות. גם על סוגייה זו ראוי להרחיב הרבה,¹⁸ ואסתפק לעניין זה במספר של ציטוטים מדבריו המביאים לידי ביטוי כמה מעקרונות התפיסה הזו:

א. הצורך בתפילות שיהיו נאות

בעיני האומות: "ימה נענה ביום שידובר בנו הגנאי והלעג של אומות הבאים לבית תפילתנו... והלא מקרא מלא דבר הכתוב "כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים"... אשר כל גוים יאמרו תמיד מה טובו אהליך יעקב

יד הרב פרופ' יוסף פאור 'הרב ישראל משה חזן האיש ומשנתו', מרחיב בפרק שלם על תפיסתו בסוגיית 'בין ישראל לעמים', ומדגיש שם את משמעותה של תקופת חייו, בימי המהפכות החילוניות של המאה ה-19, וההשפעה של זו על תפיסותיו בעניין זה (שם עמ' פ"ג-צ"ד).

טו עיין בדבריו של פרופ' אבי שגיא, שהרחיב ביחס לנושא הזה במאמרו "הרב משה ישראל חזן בין פרקטיקוליות לאוניברסליזם". שגיא מציע לקשר את יחסו של הרב חזן לאומות העולם לתפיסתו את מקומו של השכל ומערכות הערכים האנושיות שאינן תלויות בציווי הא-ל, ומציב את שיטתו הייחודית ביחס לאומות העולם לצד שיטתו הידועה יותר של המאירי, ואת הסברה שלו כי במידת מה אין לצפות מנוצרי לזנוח את דת אבותיו ולהפוך למאמין ביהדות. (אבי שגיא, הרב משה ישראל חזן, בין פרטיקולריזם לאוניברסליזם, בתוך: יהדות: בין דת למוסר, תל אביב 1998, עמ' 317).



שנתגדלו בה קא גמרי".

עמדה משמעותית נוספת בנושא הזה, ששזורה כהוש השני בדברי הכרך של רומי, היא ההיתר ללמוד ממנהגי התפילה היפים והאסתטיים של אומות העולם, מתוך מוטיבציה להתעלות עליהם: "דבר שהוא מילתא בטעמא, ראוי שנעבוד את השם הנכבד אדרבא כמו הם ויותר מהם".

ד. היהודי כתבנית נוף מולדתו

ובכל מקום שגלו ישראל נתלמדו בניגוני אותן הארצות, ובארץ ישראל וכל ערביא קול נגוני התפילות והקדישים והקדושות כולם על נגון ערבי. ובטורקיא קולות טורקיות ובאדום קולות אדומיות ומי יוכל להכחיש את המוחש, האם נאמר שכל ישראל שגו ברואה? אלא ודאי דלא קפדינן כי אם על הלשון שיהיה בלשון הקודש, אבל על הנגון מה נוכל לעשותם כי לא נשאר לנו זכר נגונינו הקדושים.

כאשר הכש"ר עוסק בהרחבה במשמעות של המנגינה ובחשיבותה של המוסיקה, כפי שפורטו לעיל בסעיף א', הוא מדגיש את חשיבותה דווקא של המוסיקה המקומית והאופן בו היא מוטבעת בנפשו של האדם ע"ב החברה והתרבות

בהן הוא חי. הרב חזן מביע עמדה לפיה דווקא המנגינות של תרבות מולדתו של אדם, הם אלה שיכניעו את ליבו וישפיעו עליו יותר מכל, גם בתפילה: "וכבר הוטבע בטבעו אשר לא יכנע לכבו הערל אם לא משמוע קולות המוסיקא אשר הוקבעו למוכנעים והורגלו במדינתו איש ואיש יולד בה. ואלו משברים לבו ולא זולתם. האם יוכל האיש הישראלי האיטלקי דרך משל להפוך טבעו בטבע הנקנה מארץ מולדתו?".

בהמשך לתפיסה כזו, שהכנעת הנפש בתפילה מושפעת באופן מהותי מהמנגינה, ושהמנגינות של ארץ מולדתו הן אלה שיהפכו את תפילתו לטובה יותר, וודאי שה-"מוטיבציה" להקל עליו להתפלל בהן, גוברת. וכן בהמשך דבריו שם: "כי גם אנחנו [עם ישראל] בני אדם המרגישים ובוהרים בטוב לפי רוב דיעות בני תבל או בהרגל יושבי המדינה איש איש יולד בה". פסקה זו מהווה למעשה מימוש נוסף של החילוק המהותי בו עיינו לעיל בין כבוד הנפש ("רוב דיעות בני תבל") לכבוד המדומה ("הרגל יושבי המדינה"), ומביא אותם לידי ביטוי בתוך ההקשר המקומי-תרבותי, "איש איש יולד בה". הרב חזן אף מעיד על עצמו שנתבקש ע"י החכם באשי הרב חיים אברהם גאגין,¹⁰ לחבר פיוטים

¹⁰ הרב חיים אברהם (מירקאדו) גאגין (אג"ן) נולד בקושטא במאה ה-17 עלה בילדותו לירושלים. היה



חובה עלינו ללמוד מהם ניגוניהם. כדי לפאר עי"כ בית א-להינו? לא יאומן כי יסופר?

בין דבריו החריפים, הרב ולדנברג מציג גם תפיסה עקרונית החולקת על שני הקשיים בתפיסותיו אלו של הרב הזן שהצגנו לעיל – התיאולוגי וההיסטורי, כלומר – הן על היחסים בין ישראל לאומות העולם (בדגש על הביטוי "שתי נטיעות היונקים מגומה אחת"), והן את הקושי למול תולדות עם ישראל ופרעות הנוצרים בו: השכח דברי רשב"י מובא ברש"י פ' וישלח האומר: הלכה היא בידוע שעשו שונא ליעקב. והלא אבן מקיר תזעק על כך, על שרשרת ארוכה של מאות בשנים מעינוייהם השטניות לאלפי רבבות מבני ישראל שאשמתם היחידה היתה דביקותם באמונתם ובתורתם, ומשריפת בתי - מקדשנו התלמודיים אשר איה שוקל ואיה סופר שיוכל להשמיענו ולפרט לנו את אשר עוללו לנו... או לעינים שכך קוראות דברים צורמים כאלה יוצאים מפי רב שכזה? ממש כל כולי רותח מזה, ואינני מוצא מנוח לנפשי.¹⁷

על משקל השירים הערביים שהיו נהוגים בסביבתם.

המחלוקת על שיטת הכש"ר

נראה אם כן, כי עיון בשיטתו המלאה והעמוקה של הכש"ר, מאפשרת הבנה טובה יותר גם של הקטעים הקשים יחסית בשיטתו. עם זאת, במסגרת הצגת שיטתו יש מקום להתייחס לכך שכמה מנדולי ישראל חלקו על תשובה זו, ואף יצא קצפם באופן אישי כנגד הרב המחבר. אביא כדוגמה קיצור מדבריו של אחד מפוסקי הדור, הרב אליעזר ולדנברג זצ"ל בשו"ת ציץ אליעזר (חלק י"ג סי' י"ב). הציץ אליעזר תוקף את תשובת הכש"ר בחריפות רבה, ותמה בעיקר על יחסו של הרב הזן לנצרות ולנוצרים:

איך אפשר להטיף אמרים ולומר שהנגונים שמנגנים הנוצרים בפולחנם בבתי כנסיותיהם המה באמת נגונים מוכנעים ומביאים אהבת האל ויחודו? ... ובתוך כדי דיבור הא בעל התשובה בעצמו מזכיר אמונת שילוש שלהם. ואיך מתהפך כחותם? ועוד לכתוב שגם

החכם באשי הראשון של ארץ ישראל וראש ישיבת המקובלים 'בית אל'. מחבר הספרים 'מנחה טהורה', 'ספר התקנות וההסכמות', 'חוקי חיים' ו'חיים בירושלים'. נלב"ע בשנת ה'תר"ח.

יז בסיום התייחסותו לשיטת הכש"ר, כותב הציץ אליעזר: "האם ניתן ללמד עליו זכות ולומר שכתב את דבריו רק מפני דרכי שלום ובגלל היותו מקורב להאפיפיור ולגדולי רומי ובישופיהם? (יעיין בספרו נחלה לישראל)".



סיכום

לעומת דברי הציץ אליעזר שצוטטו לעיל, חשוב לציין גם כי פוסקים רבים הביאו את שיטתו של הכש"ר וחלקו על חלקים ממנה, אך כיבדו אותה להלכה וראו בה מקור נאמן. נביא כדוגמה את דבריו של מרן הגר"ע יוסף, שמביא את דברי הרב חזן בכבוד רב, ומצטט אותו באריכות:

וכן בקדש חזיתיה להרב הגאון ר' ישראל משה חזן ז"ל בשו"ת כרך של רומי (סי' א, דף ד' ע"ד), שהעיד בגדלו, שהמנהג פשוט בכל ארץ ישראל, וארצות ערב בכל בתי הכנסת שמנגנים בתפלה ובדברי קדושה שירי ישמעאל שרובם שירי עגבים, ולא מיחו בהם חכמים, מפני שהענינים עצמם קדושים, ולא איכפת לן שמא באותה שעה שמנגן אותה נגינה בתפלה, יזכור דברי הערבים שהם ענינים פחותים ושירי עגבים.

הרב עובדיה מקבל באופן מלא את שיטתו ביחס לשירי עגבים ולמנגינות הישמעאלים, ובסוף דבריו כותב שאכן צ"ע על המנהג להקל בימי אידיהם של כנסיות הנוצרים דווקא, ולא מאריך בזה.¹¹

וכמאמר הכתוב פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה ובכל אלו האמצעים חייבנו לפארו ולשבחו איש איש על עבודתו ועל קבלת אבותיו וכמאמר הכתוב לכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו.

במאמר זה הסתפקתי אני הקטן, בהצגת עיקרי דבריו של הרב כרך של רומי, וודאי שדי להם לעמוד בפני עצמם ואין הם צריכים חיזוק והסכמה. נדמה לי שלצד המחלוקת השונות על עצם הפסיקות המופיעות פה, ראוי לשים לב, כמובא בציטוט האחרון, לשיאפתו של הרב להגדיל תורה ותפילה, ולפאר ולשבח את ה' א-לוהינו "בכל אלו האמצעים".

יח וזו בלשונו: "ואף על פי שיש להשיב קצת על דבריו, ובפרט במ"ש על הב"ח הנ"ל ולא ראה שמקורו טהור בס' חסידים (סי' רלח), ולפ"ז ק"ק על מנהגם שעשו מעשה להקל גם בניגוני כנסיית הנוצרים בימי אידיהם וצ"ע. מ"מ תסגי לן עדותו על מנהג ארץ ישראל וארצות ערב להלחין שירי עגבים על קדישים וקדושות וקטעי תפלה".

